

УДК 343.132:343.148

С.С. Охріменко, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії з проблем експертно-криміналістичного
забезпечення Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СЛІДЧОГО ЩОДО ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Висвітлено чинники професійної компетентності слідчого щодо призначення судово-психологічних експертиз при розслідуванні кримінальних правопорушень. Проаналізовано повноваження слідчого згідно з кримінальним процесуальним законодавством України.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, слідчий, суб'єкт призначення судово-психологічної експертизи, професійна компетентність, розслідування кримінальних правопорушень, висновок експерта.

Рассмотрены факторы профессиональной компетентности следователя в части назначения судебно-психологических экспертиз при расследовании уголовных правонарушений. Проанализированы полномочия следователя в соответствии с положениями уголовного процессуального законодательства Украины.

The article deals with highlighting of factors of professional competence of investigator on the appointment of forensic psychological examination in the investigation of criminal offenses. Plenary powers of investigator are analyzed in accordance with the operating criminal procedural legislation of Ukraine.

При реформуванні правоохоронної системи України методичні засади здійснення досудового розслідування об'єктивно набувають дедалі більшого значення. Це зумовлено не лише великою значущістю для суспільства проблем протидії злочинності, але й необхідністю удосконалення кримінального процесуального законодавства у сфері діяльності органів досудового розслідування.

На окрему увагу заслуговує організаційно-правове забезпечення питання призначення судово-психологічної експертизи (далі — СПЕ), а отже, і питань, що стосуються правового статусу та професійної компетентності слідчого як суб'єкта призначення СПЕ у кримінальному провадженні, який первинно визначає кваліфікацію суспільно небезпечного діяння та першочергово приймає рішення щодо призначення СПЕ під час розслідування кримінального правопорушення.

Окремі питання, що стосуються аспектів професійної діяльності слідчого, досліджували у своїх працях відомі науковці: Ю.П. Аленін, М.І. Бажанов, В.І. Галаган, Ю.М. Грошевий, В.О. Дубрівний, М.В. Костицький, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, Ю.В. Манаєв, П.І. Мінюков, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, Е.С. Радутна, О.Р. Ратінов, Р.Д. Рахунов, М.І. Сірий, С.М. Смоков, С.М. Стахівський, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова та інші вчені. Психологічні аспекти теорії призначення та проведення СПЕ вивчали Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, О.В. Землянська, Л.П. Конишева, В.О. Коновалова, Й.А. Кудрявцева, В.Я. Марчак, В.С. Медведєв, В.В. Нагаєв, В.В. Романов, Ф.С. Сафуанов, О.Д. Ситковська та ін. Проте, незважаючи на значущість досліджень фахівців у галузях юриспруденції та юридичної психології, бракує комплексного аналізу професійної компетентності слідчого як суб'єкта призначення СПЕ, що зумовлено не лише недостатнім досвідом їх юридичної практики, але й неопрацьованістю певних організаційно-правових засад з цього напрямку. Отже, дослідження цих питань і становить мету цієї статті.

Призначення експертизи є процесуальною дією, яку виконують слідчий, прокурор, суд і яка може бути ініційована через клопотання потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого або адвоката з дотриманням визначених законом умов. Ця слідча дія потребує спеціальних знань предмета, об'єкта та методик проведення експертиз, підстав та умов їх застосування, можливостей вирішення за їх допомогою певних питань, визначення установи судової експертизи, місця та часу виконання експертиз, збереження об'єктів експертиз та залучення відповідних спеціалістів тощо. Від дотримання процедури призначення експертиз певною мірою залежить їх результативність [1, с. 59; 2, с. 4; 3, с. 12].

Згідно зі статистичними даними провідне місце щодо ініціювання призначення СПЕ посідають органи досудового розслідування, а саме слідчі. Так, за статистикою 2004—2013 років слідчі ініціювали 44,3 % усіх експертиз, суди — 35 % (без урахування сукупності експертних досліджень, які слідчі також часто призначали за окремими видами проваджень) [4; 5]. З огляду на зазначене пріоритетного значення набувають питання чинників професійної компетентності слідчих.

Загалом, розглядаючи професійну діяльність фахівця, деякі науковці виокремлюють поняття професійної компетентності як здатності співробітників виконувати завдання відповідно до певних стандартів. Для розуміння цього поняття слід виділяти два основних напрями тлумачення [6; 7]:

- здатність людини діяти відповідно до встановлених правил і нормативів;
- характеристики особистості, що дозволяють їй досягати відповідних результатів у роботі.

Професійну компетентність слідчого щодо призначення СПЕ у межах кримінальних проваджень слід розуміти як його здатність приймати рішення, виходячи з організаційно-правових засад процесуальної діяльності, а також професійно-психологічних характеристик особистості фахівця.

Розкриваючи змістове навантаження першого напрямку тлумачення професійної компетентності слідчого, варто зауважити, що публічний характер кримінального провадження покладає на слідчого обов'язок виконання завдань, передбачених ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України). Саме тому слідчий, виконуючи завдання кримінального провадження, має уникати у своїй діяльності обвинувальної упередженості та прагнути до захисту особи, суспіль-

ства та держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не зазнала необґрунтованого процесуального примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [8; 9, с. 129].

Отже, законодавець, з одного боку, надає слідчому широкі права та повноваження, а з іншого — покладає на нього багатогранні функціональні обов'язки, встановлені ст. 40 КПК України, зобов'язуючи законно та своєчасно виконувати комплекс процесуальних дій.

Відповідно до зазначених норм слідчий уповноважений [8]:

– починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК України;

– проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, встановлених КПК України;

– доручати проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам;

– звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій;

– повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру;

– за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження;

– приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК України, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених ст. 284 КПК України;

– здійснювати інші повноваження, передбачені КПК України.

Як бачимо, згідно з новим законодавством слідчі, здійснюючи досудове розслідування кримінальних правопорушень, можуть проводити як слідчі (розшукові) дії, так і негласні слідчі (розшукові) дії, тоді як раніше розшукові та негласні розшукові дії (заходи) належали до виключної компетенції працівників оперативних підрозділів, у тому числі і за дорученням слідчих. Заслугує на увагу також законодавча норма щодо здійснення інших повноважень, що може створювати певні непорозуміння в організації взаємодії слідчих з іншими службами та підрозділами.

Цілеспрямованості при збиранні слідчим доказів і здійсненні доказування за кримінальними провадженнями надало визначення обставин, які належить обов'язково доказувати (ст. 91 КПК України). Загалом обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, отримали в теорії доказів назву загального предмета доказування (зокрема обставини загального предмета доказування конкретизовано законодавцем у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (ст. 485 КПК України) [10, с. 734]). Отже, з набранням чинності КПК України діяльність слідчого з розслідування кримінальних правопорушень стала більш визначеною і цілеспрямованою, у тому числі й стосовно використання спеціальних знань, зокрема й призначення СПЕ.

Водночас попри певні сприятливі організаційно-правові чинники у практичній діяльності розслідування правопорушень часто-густо трапляються певні суперечності, зокрема щодо процесуальної самостійності слідчих у прийнятті рішень стосовно призначення експертиз (у тому числі СПЕ). З одного боку, слідчі мають достатні повноваження для прийняття процесуальних рішень під час розслідування кримінальних правопорушень, для визначення спрямування розслідування, вибору процесуальних засобів встановлення істини тощо. Водночас поширеними є випадки попереднього обговорення та погодження слідчим певних рішень з іншими учасниками кримінального процесу. Так, згідно з результатами проведених емпіричних досліджень із цієї проблематики приблизно 40 % слідчих при прийнятті процесуальних рішень не можуть реалізувати свої права у повному обсязі [11; 12]. При цьому в їх процесуальну діяльність найчастіше втручаються прокурор (63 %), керівник органу досудового розслідування (48,4 %), суддя (11,5 %). Непоодинокими є випадки надання слідчим усних вказівок, які вони, хоча і не згодні, змушені виконувати (63 %).

Зазначене свідчить про певну бюрократичну забарвленість у механізмі прийняття слідчим рішень, що може заважати послідовному вирішенню завдань кримінального провадження попри те, що призначення експертиз, у тому числі й СПЕ, перебуває в його одноосібній (без погоджень прокурора та суду) компетенції. Тому слідчі висловлюються за зміцнення процесуальної незалежності шляхом зменшення повноважень окремих учасників кримінального процесу: прокурора (40 %), керівника органу досудового розслідування (30 %), інших (27,7 %). З аналогічних міркувань переважна більшість слідчих (приблизно 85 %) вважає за доцільне розширити їх повноваження насамперед щодо прийняття процесуальних рішень і самостійного проведення слідчих (розшукових) дій.

Удосконалення потребують організаційно-правові засади професійної діяльності слідчих щодо:

- процесуального статусу слідчого стосовно самостійного призначення судових експертиз (у тому числі СПЕ);
- нормативно-правового урегулювання вимог обов'язкового призначення СПЕ за певними напрямками з подальшим долученням їх висновків до матеріалів кримінального провадження;
- розроблення методичних рекомендацій з визначенням алгоритму типових дій щодо порядку призначення СПЕ тощо.

Організаційно-психологічний аспект роботи слідчого є найменш дослідженою сферою його професійної діяльності, яка багато в чому ускладнює вирішення проблем її наукового забезпечення. Одночасно з професійним добором і кваліфікованою підготовкою слідчих мають місце проблеми, пов'язані з формуванням таких значущих якостей:

- швидка орієнтація при вирішенні інтелектуальних завдань;
- належна оперативність при реалізації планування роботи в межах певного кримінального провадження;
- здатність чинити опір впливу на особистість несприятливих умов службової діяльності.

Слід пам'ятати, що саме слідчий є тією особою, яка повинна мати достатній обсяг фахово орієнтованих знань, необхідних професійно значущих якостей і власти-

востей, а також належний досвід слідчої роботи (приблизно 30 % слідчих взагалі не мають досвіду призначення СПЕ) [13, с. 83].

Проте нині спостерігається прогресуюча тенденція до відносного «омолодження» колективів слідчих органів досудового розслідування поліції, що, на думку деяких науковців, здатне викликати сумніви щодо перспектив якісного проведення досудового розслідування: слідчі віком до 25 років становлять 26,1 %, віком від 25 до 30 років — 32,7 %, віком від 31 до 35 років — 20,5 %, віком від 36 до 40 років — 11,9 %, віком старші за 40 років — 8,8 % тощо [13, с. 84; 14, с. 136].

Схожою є ситуація щодо стажу роботи у слідчих підрозділах: до 1 року працюють 33,8 % слідчих, від 1 до 3 років — 28,7 %, від 3 до 5 років — 16,1 %, від 5 до 10 років — 12,2 %, понад 10 років — 9,2 %.

Тобто згідно з наведеними показниками в органах досудового розслідування поліції на посадах слідчих працюють здебільшого молоді фахівці з досвідом роботи до трьох років, що, безумовно, може позначитися на прийнятті рішень щодо призначення судових експертиз, у тому числі СПЕ.

Водночас згідно з п. 17 ст. 3 КПК України слідчий є службовою особою органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, що уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень [8]. Тобто окреслені законодавцем вимоги до слідчого свідчать про те, що його діяльність за професійним і психологічним змістом є доволі складною — вона належить до професій типу «людина-людина», класу дослідницько-гностичних, є емоційно-насиченою, містить у собі виражені компоненти підвищеної відповідальності та професійного ризику. Типовий слідчий сьогодні — це фахівець, що перебуває на етапі адаптації щодо свого професійного становлення. Переважна більшість таких фахівців — випускники відомчих навчальних закладів системи МВС України у віці, що належить за загальноприйнятою віковою періодизацією до віку ранньої дорослості, який сам по собі є психологічно напруженим та емоційно насиченим етапом соціалізації і жодним чином не сприяє самостійному та прискореному формуванню професійної компетентності. Крім цього, значна плінність кадрового потенціалу слідчих органів досудового розслідування поліції, що спостерігається на сьогодні, також не сприяє більш якісному напрацюванню професійно значущих знань та умінь у межах практики призначення СПЕ.

Найсуттєвішими соціально-психологічними чинниками, що впливають на професійну діяльність сучасних слідчих, можуть бути: рівень процесуальної відповідальності, мотиваційні аспекти діяльності, інтенсивні стосунки з колегами (працівниками інших підрозділів), індивідуальний чи колективний характер праці, переважання певних дій (інтелектуальних, комунікативних тощо), а також недоліки роботи у зв'язку з несвоєчасним і неповним інформаційним забезпеченням. Ці чинники загалом свідчать про необхідність приділення уваги професійно-психологічним характеристикам слідчих, у тому числі й під час прийняття рішення щодо призначення СПЕ у межах кримінальних проваджень.

Зрозуміло, що в основі провадження кожної конкретної слідчої (розшукової) дії лежать, крім правових підстав, урегульованих чинним законодавством, ще й

професійні знання її суб'єктів, враховуючи ті, що знаходяться на перетині спеціальних оперативно-тактичних, кримінально-правових, криміналістичних, соціально-психологічних, управлінських й інших галузей. Це позначається на процесуальних взаємовідносинах учасників кримінального провадження. Наприклад, сучасна юридична практика слідчих органів досудового розслідування поліції свідчить, що в процесі здійснення інформаційно-комунікативної взаємодії з іншими її учасниками (зокрема експертом) є потреба в ретельному врахуванні всіх обставин кримінального провадження та вдалому використанні знань міждисциплінарного характеру. Отже, підготовка до призначення СПЕ потребує належного узагальнення цільової інформації, що, по суті, створює передумови для надання компетентному фахівцю-психологу чи іншим спеціалістам необхідних відомостей.

Така взаємодія може відбуватися, у тому числі й у вигляді усних консультацій. Як справедливо зазначають окремі вчені, зміст таких консультацій здатен охоплювати: питання щодо можливостей психологічної експертизи для встановлення істини у межах кримінального провадження; формулювання запитань, які слід викласти у постанові про призначення експертизи; обрання виду експертизи з урахуванням питань, необхідних для вирішення завдань досудового розслідування, у деяких випадках — щодо доцільності призначення СПЕ [15, с. 179]. Звідси пріоритетного значення набувають ініціативна позиція та професійна обізнаність слідчого у межах найбільш складних категорій проваджень з питань предмета експертного дослідження.

Отже, розглянуті у статті окремі проблемні питання професійної компетентності слідчих як суб'єктів призначення СПЕ здебільшого пов'язані з недостатнім рівнем професійно-психологічної підготовки слідчих органів досудового розслідування до кваліфікованого виконання своїх службових завдань, що значною мірою є наслідком недостатньої уваги до проблемних аспектів організаційно-правових, функціональних, криміналістичних, психологічних засад провадження їх процесуальної діяльності.

Слідчий повинен мати чітке уявлення про форми використання спеціальних знань, володіти комплексом професійно значущих якостей і властивостей, які в сукупності здатні допомогти йому прийняти самостійне рішення щодо доцільності призначення СПЕ в кожному конкретному випадку досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Список використаної літератури

1. *Експертизи в судовій практиці* : навч. посіб. / [Гончаренко В.Г., Бергер В.Є., Булига Л.П. та ін.]. — К. : Либідь, 1993. — 197 с.
2. *Слідча практика. Організаційно-процесуальні проблеми взаємодії слідчого та експерта при призначенні судових експертиз* / [уклад. С.В. Кишенько]. — К. : РВВ МВС України, 2004. — 172 с.
3. *Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе* : науч.-практ. пособие / Ф.С. Сафуанов. — М. : Смысл, 1998. — 192 с.
4. *Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 році (за даними судової статистики)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/>.
5. *Міністерство юстиції України* : офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/9329>.

6. *Кадемія М.Ю.* Формування професійної компетенції майбутнього фахівця [Електронний ресурс] / М.Ю. Кадемія // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. — 2012. — № 32. — С. 32—39. — Режим доступу : <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/2012/32/>.

7. *Мачинська Н.І.* Психологічна компетентність — необхідна складова професійної компетентності майбутнього фахівця [Електронний ресурс] / Н.І. Мачинська // Інженерні та освітні технології в електротехнічних і комп'ютерних системах. — 2013. — № 1. — С. 123—128. — Режим доступу : <http://eetecs.kdu.edu.ua>.

8. *Кримінальний* процесуальний кодекс України : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

9. *Кримінальний процес* : підручник / [Грошовий Ю.М., Тацій В.Я., Туманянц А.Р. та ін.] ; за ред. Тація В.Я., Грошового Ю.М., Капліної О.В., Шило О.Г. — Харків : Право, 2013. — 824 с.

10. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : наук.-практ. коментар / [за ред. Гончаренка В.Г., Нора В.Т., Шумила М.Є.]. — Харків : Право, 2012. — 844 с.

11. *Бахин В.П.* Матеріали к изучению практики борьбы с преступностью / В.П. Бахин, Н.С. Карпов. — К. : Изд-во Семенко Сергея, 2007. — 489 с.

12. *Охріменко С.С.* Гарантії правового захисту процесуальної самостійності та незалежності слідчого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С.С. Охріменко. — К., 2007. — 16 с.

13. *Лузанова А.А.* Процессуальные возможности следователя при назначении судебно-психологических экспертиз: взгляд на проблему / А.А. Лузанова // Психопедагогика в правоохранительных органах. — 2013. — № 4 (55). — С. 82—86.

14. *Юридична психологія* : підручник / [Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.] ; за заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. — К. : КНТ, 2007. — 360 с.

15. *Охріменко І.М.* Психолого-правові особливості судово-експертної діяльності фахівця-психолога / І.М. Охріменко, Г.О. Лузанова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». — 2014. — Вип. 3. — Т. 3. — С. 177—182.